ÎNVĂȚĂCEI ȘI ÎNVĂȚĂTORI. MARGINALII ROMÂNEȘTI ÎNTR-UN MANUSCRIS SLAVON DIN BIBLIOTECA NAȚIONALĂ „CHIRIL ȘI METODIU" DIN SOFIA*

Emanuela Timotin
(Institutul de Lingvistică „Iorgu Iordan – Al. Rosetti", București)
Mariyana Tsibranska-Kostova
(Institutul de Limbă Bulgară, Sofia)

Între mărturiile românești aflate în Biblioteca Națională „Chiril și Metodiu" din Sofia, alături de manuscrisele, documentele și cărțile vechi românești[1], se numără și însemnările românești păstrate pe marginea codicelor slavone[2]. Grație informațiilor istorice și lingvistice extrem de variate pe care le pot cuprinde, marginaliile din codicele și tipăriturile vechi au fost constant în atenția cercetătorilor bulgari sau români, care le-au adunat ordonându-le mai cu seamă în funcție de data lor sau de arhivele în care sunt păstrate[3].

* Această lucrare a fost realizată în cadrul programului bilateral de cooperare dintre Academia Bulgară de Științe și Academia Română, în proiectul *Constructing the Middle Ages everyday life through lexical data from Romanian and Bulgarian* coordonat de M. Tsibranska-Kostova (Institutul de Limbă Bulgară, Sofia) și E. Timotin (Institutul de Lingvistică „Iorgu Iordan – Al. Rosetti", București).

[1] Vezi V. Cândea, *Mărturii românești despre hotare. Creații românești și izvoare despre români în colecții din străinătate*, serie nouă, editor coordonator Ioana Feodorov, vol. I, *Albania – Etiopia*, București, Editura Biblioteca Bucureștilor, 2010, p. 324-406.

[2] Pentru astfel de codice slavone, redactate până la sfârșitul veacului al XVIII-lea, și notele lor românești, vezi *ibidem*, p. 341-351 (nr. 369, 372, 381, 394, 397, 401, 402, 404, 405, 408, 420, 425, 430, 431, 436, 439, 442, 443, 452), cu bibliografie.

[3] Pentru însemnări slavone și bulgare, vezi Б. Христова, Д. Караджова, Е. Узунова, *Бележки на български книжовници X–XVIII*. Т.1. X–XV, Т. 2. XVI–XVIII, София, Народна библиотека 'Св. Св. Кирил и Методий', 2003, 2004; Б. Райков, *Приписките в системата на старата българска книжнина*, „Palaeobulgarica" 2, 1992, p. 38-49; Е. Узунова, *Бележки на българските книжовници от XV–XVII в. и тяхното значение за българската историческа лексикология.* Дисертация за присъждане на научната степен „кандидат на филологическите науки", София, 1997; Л. Драголова, М. Бозукова, *Приписки в славянските старопечатни книги XV–XVII в., съхранявани в Народната библиотека 'Св. св. Кирил и Методий'*, „Известия на Народната библиотека 'Кирил и Методий'" 22(28), 1994, p. 325-345; Д. Иванова, *Елементи на приписката*, în *„*Маргиналии*"*, Кн. 1. Шумен, УИ „Епископ Константин Преславски", 1999, p. 49-83; Р. Кирилова, *Приписки в българските старопечатни книги (1806–1878).* Част 1 (1806–1850), София, Народна библиотека 'Св. Св. Кирил и Методий', 2013; Б. Николова, *Диаспора на духовността (пътуващите приписки, бележки и предисловия от старобългарските книги*, în *България в световното културно наследство.* Материали от Третата национална конференция по история, археология и

BDD-V5250 © 2020 Editura Istros a Muzeului Brăilei „Carol I"
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.31 (2026-11-21 12:42:06 UTC)

Atragem aici atenția asupra unor astfel de note aflate în ms. sl. 1355 din Biblioteca Națională „Chiril și Metodiu" din Sofia care, până în prezent, au rămas, după știința noastră, nestudiate.

1. Ms. Slav. NBKM 1335 a fost descris în al cincilea volum al *Catalogului manuscriselor slave din Biblioteca Națională din Sofia*, serie realizată de mai multe generații de savanți bulgari[4]. Codicele este o *Psaltire* de 102 file, având dimensiunile de 192/135 mm, cu 21-22 de rânduri pe pagină, scrise cu litere semiunciale. *Psaltirea* este fragmentară: începe cu psalmul 21, versul 28 și se încheie cu Ps. 118. Anumite părți din codice sunt iremediabil pierdute din cauza legării defectuoase și a utilizării neglijente.

Având în vedere particularitățile grafice și filigranele hârtiei, autorii *Catalogului* consideră că manuscrisul a fost redactat în mijlocul secolului al XVII-lea. A fost realizat de două mâini, dintre care una intervine doar pe filele 89r-102v. Autorii *Catalogului* au estimat că cei doi copiști ar fi din Moldova, codicele ilustrând influența școlii literare de la Târnovo. Așa indică atât aspectul acestuia, mai exact utilizarea anumitor ligaturi sau maniera de realizare a inițialelor cu chinovar, dar și particularități grafice precum înlocuirea nazalelor cu alte litere, alternanța grafică dintre ѫ, respectiv ѹ и ѳ, sau dintre ѧ și є (сѳть, въ пѳти 2v, єⷘзыкѡ 8r) sau confuzia nazalelor, particularitate medio-bulgară (жѫжда 19r). În condițiile în care mănăstirile din Moldova au conservat, sub o formă aproape neschimbată, o mare parte din literatura celui de-al doilea Țarat Bulgar din secolul al XIV-lea[5], codicele de față ar ilustra, așadar, această tradiție

---

културен туризъм. Пътуване към България, Шумен, 2012, p. 201-213; И. Русева, *Приписки и бележки по нашите български писмени паметници*, „Известия на семинара по славянска филология" (4), 1921, p. 1-48. Pentru culegeri de însemnări redactate cu precădere în română, vezi, de exemplu, Sim. Fl. Marian, *Inscripțiuni de pe manuscripte și cărți vechi din Bucovina. Partea I. Inscripțiunile de pe manuscriptele și cărțile din districtul Câmpulungului*, Suceava, Societatea tipografică bucovineană în Cernăuți, 1900; I. Corfus, *Însemnări de demult*, Iași, Junimea, 1975; F. Dudaș, *Memoria vechilor cărți românești. Însemnări de demult*, Oradea, Editura Episcopiei Ortodoxe Române a Oradei, 1990; idem, *Însemnări pe bătrâne cărți de cult*, București, Albatros, 1992; I. Caproșu, E. Chiaburu (ed.), *Însemnări de pe manuscrise și cărți vechi din Țara Moldovei. Un corpus*, vol. I-IV, Iași, Casa editorială Demiurg, 2008-2009; M. Filip, *Cartea românească veche în biblioteca „G. T. Kirileanu" Piatra Neamț*, Piatra Neamț, Editura Conta 2013[2]; C.-I. Dima, *Corpusul însemnărilor de pe cartea veche românească tipărită din Colecțiile Bibliotecii Academiei Române*, vol. I, *1561-1700*, ediție, studiu introductiv, indici și glosar, București, Editura Academiei Române, 2020 (sub tipar). Pentru problemele de interpretare pe care le ridică marginaliile, vezi, recent, K. Petrovszky, *Marginal Notes in South Slavic Written Culture. Between Practising Memory and Accounting for the Self*, „Cahiers du monde russe", 58, 2017, p. 483-502.

[4] Б. Христова, Д. Караджова, Н. Вутова, *Опис на славянските ръкописи в Софийската народна библиотека*, vol. 5, София, Народна библиотека 'Св. Св. Кирил и Методий', 1996, p. 13-15.

[5] Vezi E. Turdeanu, *La littérature bulgare du XIVe siècle et sa diffusion dans les Pays roumains*, Paris, Librairie Droz, 1947; А. Д. Паскаль, *Источники по истории славяно-молдавской книжности XV–XVI вв*. (по материалам хранилищ Москвы и Ленинграда): Автореферат диссертации на соискание степени кандидата исторических наук. Москва, 1991, p. 10-21; А. А. Турилов, *Критерии определения славяно-молдавских рукописей XV–XVI вв.*, în A. A.

BDD-V5250 © 2020 Editura Istros a Muzeului Brăilei „Carol I"
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.31 (2026-11-21 12:42:06 UTC)

literară specifică, transmisă de slavii sudici și păstrată în țările române, Moldova fiind spațiul unde influențele bulgare se intersectează cu cele sârbești, rusești și chiar ucrainene[6].

Manuscrisul discutat aici este, așadar, ilustrativ pentru relațiile literare bulgaro-române. În secolul al XIX-lea, circula într-un mediu bulgăresc, așa cum arată o însemnare de donator (f. 102v), conform căreia, în 1888, un anume Tosho Popov a dăruit codicele comunității din Zheravna (sud-estul Bulgariei, comuna Kotel, regiunea Sliven), de unde a trecut către biblioteca din Burgas și apoi la Biblioteca Națională din Sofia.

2. Codicele păstrează mai multe adnotări marginale, în română și bulgară[7]. Ne vom opri aici asupra celor românești. Acestea sunt numeroase, datează din jurul anului 1680, așa cum arată una dintre note (f. 97^{r}), și se regăsesc pe mai multe file. Multe se păstrează doar parțial, din cauza tăierii nefericite a manuscrisului în vederea legării.

Notele sunt scrise de mai multe mâini, dintre care două revin frecvent. Prima însemnează pe primele pagini și este a unui Costadin din Argeș. A doua mână este a unui Radu, care, înțelegem din însemnările sale, învață să scrie. Acesta notează enunțuri scurte pe care urmează să le trimită părinților, ca să constate progresele sale. Dintr-o altă însemnare, aparținând diaconului Dumitru din Argeș, înțelegem că Radu este fiul lui Oprea și că a fost trimis să învețe carte în timpul domniei lui Șerban Cantacuzino, în 7188 (1 septembrie 1679 – 31 august 1680).

Iată însemnările[8]:

f. 5^{r}: Scris-a[m] (mâna 1)

f. 28^{r}: Scris-a[m] eu, Costadi[n] (mâna 1)

Турилов, *Межславянские культурные связи эпохи средневековья и источниковедение истории и культуры славян: Этюды и характеристики*, Москва, Знак, 2012, p. 648-669.

[6] D. J. Deletant, *Slavonic Letters in Moldavia, Walachia and Transylvania from the 10th to the 17th cc.*, „Slavonic and East European Review" 58, 1980, p. 1-21.

[7] Însemnările slavone sunt variate din punctul de vedere al conținutului. Ele pot fi succesiuni de nume proprii masculine slave, cărora li se alătură încercări de condei: ивань ѣа, юванъ, христѧ, стоинѧ (f. 12r); adnotări cu privire la diverse activități: покѧпи̑ дѧмитрѧ стилаρ „A cumpărat Dumitru Stilar" (f. 34v); scurte rugăciuni: благостинѧ твоеѫ ρадї гй, трѧ… „pentru bunătatea ta, Doamne; trei..." (f. 2r); гд҃є въ помощъ мою воими гд҃и помощи ми „Doamne, vino în ajutorul meu, Doamne, ajută-mă" (f. 8r). Practica de a adăuga rugăciuni scurte pe marginea *Psaltirilor* manuscrise este larg atestată: vezi, de exemplu, P. P. Panaitescu, *Manuscrisele slave din Biblioteca Academiei R.P.R.*, vol. I, București, Editura Academiei RPR, 1959, p. 1; G. Ștrempel, *Copiști de manuscrise românești până la 1800*, vol. I, București, Editura Academiei RPR, p. 61, 192, 245; A.-C. Bremer-McCollum, *Notes and colophons of scribes and readers in Georgian biblical manuscripts from Saint Catherine's Monastery (Sinai)*, în L. I. Lied, M. Maniaci (ed.), *Bible as Notepad. Tracing Annotations and Annotation Practices in Late Antique and Medieval Biblical Manuscripts*, Berlin-Boston, De Gruyter, 2018 (Manuscripta Biblica, 3), p. 121.

[8] Redăm notele din ms. 1335 în transcriere fonetică interpretativă. Consoanele suprascrise de la sfârșit de cuvânt susceptibile de a fi urmate de *u* final, au fost transcrise în rând, cu caractere cursive. Am marcat prin paranteze drepte pasajele tăiate la recondiționarea manuscrisului, notând între ele literele care au putut fi restabilite. Am notat între paranteze unghiulare literele omise de scribi.

BDD-V5250 © 2020 Editura Istros a Muzeului Brăilei „Carol I"
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.31 (2026-11-21 12:42:06 UTC)

f. 29^{r}: Scris, scri (mâna 1)
f. 31^{r}: Scris-am eu, Costadi[n] logo[făt] […] frate Ștefane să fa[…] (mâna 1).
f. 35^{r}: Scris (mâna 1)
f. 35^{v}: Așa grăiaște Pavel apostol, adevăra*t* morte odină omului face (mâna 1)
f. 40^{r}: Scris-a*m* eu, Costandi*n* o*t* Arge*ș*, până la tine, frate. (mâna 1)
f. 56^{v}: Scris-am eu zapisu[9] meu până la tine, fii[…] (mâna 2)
f. 57^{r}: Scris-a*m* eu, Radu, până la tine, sănătate, la tine(?)[10], mamă, să-*m* dai să<l>tirea să ne-o dai […] (mâna 2)
f. 59^{v}: Scris-a*m* eu, R[adu] (mâna 2)
f. 60^{r}: Scris-a*m* eu, Radu, până la tine[11], tată, să vezi[12] cu*m* scriu[13] eu, Radu, să v[e]zi. (mâna 2)
f. 79^{v}: Eu, popa Tănasi (mâna 3)
f. 97^{r}: Scris-a*m* eu, Radu, până la t[…] (mâna 2)
f. 97^{r}: Adecă eu, Dumitru, diiaconu*l*[14] *ot*[15] varo*ș*[16] *ot*[14] Arge*ș*, să să știe de cân*d* mi-au[17] dat jupânu*l* Oprea pre fii-său Radu*l* la carte, în zilele bunului și creștinului domnului nostru Io Șerba*n* voivo*d*, vă leat 7188. Și ție, frate Rado, ... pentru ce*l* copi*l* anume Radu*l*, să stai de e*l* să-l înveți, acesta scriu dumitale. (mâna 4)
f. 97^{r}: Scris-am eu (mai multe mâini).
f. 97^{v}: Scris-a*m* eu, Radu, până la tine[18], să<nă>tate (mâna 2)
f. 98^{v}: Să să știe că a*m* da*t* eu, Alba, această psalti[re] lu Dumitru ... (mâna 5)[19]

3. Marginaliile românești de pe codicele păstrat la Sofia schițează contextul în care este educat un tânăr învățăcel. În afara figurii elevului, se

[9] Termenul românesc *zapis* este înregistrat în dicționare cu sensurile „dovadă scrisă”, „act”, „document”, „testament”; vezi *Dicționarul limbii române (DLR)*, t. XIV, Litera Z, București, Editura Academiei Române, 2000, s.v. Contextul de față sugerează însă că aici semnifică „notă (de mână)”, ceea ce corespunde cu sensurile din slavonă ale termenului; vezi Fr. Miklosich, *Lexicon Palaeoslovenico-Graeco-Latinum.* Emendatum auctum. Reprint. Wien, 1862–1865; Neudruck der Ausgabe. Wien, 1977, p. 215; *Речник на българския език online.* Институт за български език „Проф. Л. Андрейчин” [https://ibl.bas.bg/rbe/]; K. Petrovszky, *art. cit.*, p. 492.
[10] Scris: **тд**.
[11] Scris: **тпине**.
[12] Scris: **вєзе**.
[13] Scris: **скрии**.
[14] Scris: **дїакономъ**.
[15] Sl, în trad.: *din*.
[16] Termenul (< tc. *varoș*; cf. mgh. *város*), cu sensul de „parte a unui oraș situată în afara zidurilor de apărare, suburbie, periferie”, cunoaște aici una dintre cele mai vechi atestări în română; vezi E. Suciu, *Influența turcă asupra limbii române*, vol. II, *Dicționarul cuvintelor românești de origine turcă*, București, Editura Academiei Române, 2010, s.v. *varoș*.
[17] Scris: **мїѧ**.
[18] Scris: **тинєнє**.
[19] Urmează câteva cuvinte foarte șterse, ilizibile.

BDD-V5250 © 2020 Editura Istros a Muzeului Brăilei „Carol I”
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.31 (2026-11-21 12:42:06 UTC)

disting deopotrivă profilul familiei acestuia, respectiv cel al dascălilor, un diacon și un logofăt care se îngrijesc de educația sa[20].

Însemnările lui Radu nu sunt încercări de condei ale unui scrib cu o anumită experiență[21], ci exerciții ale unui elev care, pentru a învăța să scrie, transcrie în mod repetat același enunț sau enunțuri ușor diferite. Ele nu sunt note spontane[22], ci rezultatul unui efort de asimilare a literelor și normelor grafice. Astfel de note, care dezvăluie primii pași ai învățăceilor dornici să se instruiască, nu sunt frecvente în repertoriile de marginalii românești. În situațiile în care fac referire la procesul educațional, notele marginale românești nu surprind caracterul repetitiv al exercițiilor elevilor, ci autoevaluările învățăceilor[23], opiniile celor apropiați despre nivelul atins de aceștia[24], între care unele sunt foarte severe[25], sau informații cu privire la derularea procesului educațional[26].

[20] Pentru începuturile învățământului în țările române, vezi N. Iorga, *Istoria învățământului românesc*, ediție îngrijită, studiu introductiv și note de I. Popescu Teiușan, București, Editura didactică și pedagogică, 1971, p. 1-7.

[21] Pentru însemnări slavone care sunt încercări de condei, vezi, de exemplu, un *Apostol*, respectiv un *Tipic* din secolul al XVI-lea, descrise în O. Mitric, *Catalogul manuscriselor slavo-române din Biblioteca Mănăstirii Sucevița*, Iași, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza", 2018, p. 88, 119. Iată și câteva note românești de acest fel: „Ioan Peștișan dascăl (la) Slatina fiind, am scris într-această cărticică ca să-mi cerc condeiul să văz, poate scrii ceva. <1778>", *apud* I. Caproșu, E. Chiaburu (ed.), *op. cit.*, vol. II, p. 283; „Am scrisu eu, logofătul Georghie, precum să să știe că am ce<r>catu aces<t> co<n>deiu de gâscă pentru ca să vedem umblă bine, ca să scrie bine", *apud* O. Urs, *Catalogul cărții românești vechi din Biblioteca Academiei Române Filiala Cluj-Napoca*, Cluj-Napoca, Mega, 2011, p. 271. În toate cazurile în care am reprodus însemnări deja editate, am respectat întocmai grafia editorilor. Am folosit [...] pentru a marca situațiile în care, pentru economie, am omis o parte a însemnării.

[22] Vezi, în acest sens, și observațiile lui Konrad Petrovszky, *art. cit.*, p. 491.

[23] Cf. „Ascuțit-am acest condei și să știe că condeiu esti bun, de ar hi mâna bună", *apud* O. Mitric, *Cartea românească veche în județul Suceava (1643–1830). Catalog*, vol. III, Suceava, Inspectoratul pentru Cultură al Județului Suceava, 1994, p. 14; „Ispitiiu condeiul să văz cum scrie. Condeiul ar scrie bine, dar mâna nu umblă bine [...] 1790 mar(tie) 24", *apud* I. Caproșu, E. Chiaburu (ed.), *op. cit.*, vol. II, p. 487; „Cercai condeiul ca să-l văd cum scrie, iar mâna nu scrie bine, că iaste neînvățată […] Scris-am eu, Adam Curpeneanul", *apud* O. Urs, *op. cit.*, p. 166; „Forte mi-<i> drag a ceti la această sfântă carte, dar nu pociu așa bine. Dar, de va vre Dumnezeu, m-oi învăța și eu a ceti", *ibidem*, p. 55.

[24] Cf. „Cinstit și al meu frate Vasili sin preutului Teodor ot Gura Bicazului te înștiințez pe dumneata ca să înveți mai bine carte, că nu-mi place cum ai învățat și nu place nici la alții. Cearc(ă) te silește mai bine de-nvață. Ieremia". Însemnarea, aflată pe o *Liturghie* tipărită în 1713 și conservată în Piatra Neamț, a fost reprodusă după I. Caproșu, E. Chiaburu (ed.), *op cit.*, vol. I, p. 398. O însemnare slavonă din 1828, aflată pe ms. sl. BAR 65 spune un lucru asemănător: „Deși mulți învață în școală, însă puțini dintre dânșii se află învățați, pentru că se ivește lenea și nepăsarea pentru acest lucru"; pentru nota originală, vezi P. P. Panaitescu, *Manuscrisele*, *op. cit.*, vol. I, p. 81.

[25] Așa arată următoarea succesiune de note marginale, preluate din I. Iufu, V. Brătulescu, *Manuscrise slavo-române din Moldova. Fondul mănăstirii Dragomirna*, ediție îngrijită, prefață, note, rezumat, indici și reproduceri de O. Mitric, Iași, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza", 2012, p. 47: „«Să să știe, de cându s-au călugărit Agathon în Moldoviți, velet 7249 <1741>, m<e>s<e>ța martiia 6. Dar nu era garnic <sic! harnic> să scree bene, dar au scris porcarește. Dară apoi văzindu-i eu iscalitura în carte buna și rău scrisa m-am trudit și am iscalit bine». Mai jos, altă mână: «Monah… den sfânta manastire Sofiia de la Keiv <Kiev>. Am tocmeat iscălitura ră, în anul 7263 <1754–1755>, dar tu, nebune, să știi, dăcă nu știi a screae bene, te roagă la aceala care știe carte, nu strica peana»".

BDD-V5250 © 2020 Editura Istros a Muzeului Brăilei „Carol I"
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.31 (2026-11-21 12:42:06 UTC)

Mult mai des, ele înregistrează că anumite persoane au trecut printr-un proces de educare, fiind scrise de (foștii) învățăcei[27] sau de alte persoane[28].

Notele diaconului Dumitru și logofătului Constantin sunt și ele extrem de prețioase, în condițiile în care nici marginaliile dascălilor nu par a fi foarte frecvente. Însemnarea lui Dumitru arată stima de care acesta se bucura în ochii jupânului Oprea, tatăl lui Radu, care-l alege pentru a-i educa fiul, dar și legăturile sale cu cu alți învățători, între care logofătul Costadin, grație cărora putea răspunde unor astfel de solicitări. Ea se așază, așadar, într-o categorie –

[26] Cf. „1766 ianuarie 19, ziua joi, a început predarea geometriei dascălul chir Iosif în Moldova, în biserica papistașilor", *apud* I. Caproșu, E. Chiaburu (ed.), *op. cit.*, vol. II, p. 155; „Să să știe că m-am apuca(t) di dum(inecă), la cuconul Neculai Gherghel medelnicer, întru un an dascal, să-i învățu doi cuconi și să fiu și (la) biserică. Să-mi de(a) 9 lei, o mierță de păpușoi, 40 de prăjini arătură și scutială de fumărituri și de cifirturi. Avgustu, leat 7275 <1767>", *ibidem*, p. 169; „Să să știe de când am învățat copiii lu(i) Vasile sin popii lui Gavril, și am luat acest *Penticostari* de am cântat canonul Paștelor la copii. Atunce să auze că o să vie leșii în Bucovina și temându-mă să nu mă ie la oaste, după ce am ieșit de la școală, m-am dus în partea Moldovii, la anul 1792 mai 20", *ibidem*, p. 515. Pentru însemnări din prima jumătate a sec. al XIX-lea, vezi G. Ștrempel, *Catalogul manuscriselor românești*, vol. II, București, Editura Științifică și Pedagogică, 1983, p. 189.

[27] Iată câteva astfel de însemnări în slavonă, păstrate pe manuscrise slavone din bibliotecile românești: „Am scris eu, Constantin gramatic, fiiul lui Stoicăi (sic!) din satul Vâlcii, anume Corbșor, să se știe: am șezut la Mănăstirea Bistrița, ca să învățăm carte" (pentru însemnarea originală, vezi P. P. Panaitescu, *Catalogul manuscriselor slavo-române și slave din Biblioteca Academiei Române*, vol. II, ediție îngrijită de D.-L. Aramă și revizuită de G. Mihăilă, cu o prefață de G. Ștrempel, București, Editura Academiei Române, 2003, p. 31). Există și o serie de însemnări redactate în română: „<1714> Venit-au mazilia lui Constandin Vodă când era 24 [martie], miercuri, în Săptămâna Mare, la șase ceasuri dân zi. A doua zi, la 9 ceasuri, în ziua de Joi(a) Mare, a pus pă Ștefan Cantacuzino Domn, la 7222, iar vineri la 9 ceasuri, a poftit caftan turcesc dă l-au dus la Poartă cu caftan de domnie și cu firman lui Ștefan Vodă, la 9 ceasuri dân zi, făcându-să multă veselie (...). Preda, copilul care am învățat la dascăl", *apud* F. Dudaș, *Memoria vechilor cărți românești*, *op. cit.*, p. 174; „<1719 (7228) decembrie 14> Să să știe de când au ședzut Toader Lapuește. Au scris copilu Puilui când au (în)vățat carti", *apud* I. Caproșu, E. Chiaburu (ed.), *op. cit.*, vol. I, p. 419 (pentru o formă ușor modificată a acestei note, vezi Sim. Fl. Marian, *op. cit*., p. 29); „Pe această carte am învățat eu, Nicolae, și cu Andrii, la părintele Mihail, la Mănăstirea Neamțului, în zilele Mări<i>i Sale Ion Ioan Necolaie Voievod. Și mitropolit era în Ieși mitropolitul Nechifor. Și învățam noi la glas 7-lea, la sedelne. Și umbla leto 7255 <1746> noiembrie meseța, 20. Și era igumen părintele Ghedeon întâiu la mănăstire. Aceasta ca să să știe de când s-au scris aice", *apud* I. Caproșu, E. Chiaburu (ed.), *op. cit.*, vol. I, p. 419; „Să să știe când am învățat carte eu, Vasilache dascal, la dascalul Efrem ot Săcul. Leat 7255 <1746> dechemvrie 30", *apud* G. Ștrempel, *Catalogul manuscriselor românești*, vol. IV, București, Editura Științifică, 1992, p. 296; „(Să se) știi de când învățea... și să știi de când mă învăț, 7265, eu Stroe, și eu Chriec, și eu, Andrieș, și eu Gligori, și eu Gavrilu. Deche(m)v(rie) 4, 7265 <1756>", *apud* I. Caproșu, E. Chiaburu (ed.), *op. cit.*, vol. II, p. 62; „<1764–1777> Să să știe (când) am învățat carte eu, în zilele preaînnălțatului Io Grigorie Alexandru Ghica voievod [...] Scris-am eu, Toader diiac ot țin(u)t(ul) Put(nii) [...]", *ibidem*, p. 141; „Să se știe de când am învățat carte cu Hristofor, la Moldoviță, în veletul 7262 <1753–1754>", *apud* I. Iufu, V. Brătulescu, *op. cit.*, p. 45; „Să să știe de când <au> învățat carte și Oniți a lui Găian", *ibidem*; „Să să știe de când am învățat carte și eu", Costantin, let 7220 <1761–1762>", *ibidem*, p. 183; „Să să știe, de când au învățat carte Grigore a lui Vasilie, velet 7262 <1753–1754>", *ibidem*.

[28] „Să s(e) știe de când s-au călătorit nepoții lui popa Gligorie, ficiorii lui popa Pătru, în Moldova, dipă (în)vățetură. Și au (u)mblat mult și au (în)vățat bine. Și am scris eu, Savu, mai mic și plecat. Leat 7228 <1720> septembrie 20", *apud* I. Caproșu, E. Chiaburu (ed.), *op. cit.*, vol. I, p. 419; „Ca să să știe de cându au ședzutu diiacol Lupaește și a învățat copiii a lui Pircului și a fetii Puilui și a Miraorii și ficiorul Părcălabului să să știe. În dzilele lui Mihai voievod în scaun, la anul 7228 <1719> dec(emvrie) 14. Georgiie diiacu din vamă", *ibidem*, p. 419.

BDD-V5250 © 2020 Editura Istros a Muzeului Brăilei „Carol I"
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.31 (2026-11-21 12:42:06 UTC)

destul de puțin ilustrată, se pare – a marginaliilor care descriu, fie și extrem de concis, contextul în care un învățăcel ajunge să fie trimis la învățătură[29].

Notele lui Costadin dau o imagine a modului în care un învățător lucra cu învățăceii săi: el însuși scria de mai multe ori bucăți de enunț identice, foarte probabil cu scopul de a le arăta elevilor cum să noteze literele, apoi aceștia repetau ceea ce urmăriseră. Prin caracterul repetitiv al enunțurilor, marginaliile logofătului și ale lui Radu se fac ecoul unei însemnări slavone de la mijlocul veacului al XVII-lea, care descrie etapele inițierii învățăceilor și care arată, o dată în plus, că secretul progresului sunt exercițiile repetate: **Дръжан оустнѣ, разѳме боудє(ш). Хочє(ш) ли, брате, доити писа(р)скои наоукы бери прото перо ча(с)то оу роукы; позиран на лѣте лѣтероу нє жалоуи папероу, а часо(м) нє лѣноуи сѧ прописати и по…** „Ține-ți gura, înțelept vei fi; dacă vrei, frate, să ajungi la știința scrisului, ia pana deseori în mână, privește la mersul literei, nu cruța hârtia, și adesea nu te lenevi să copiezi”[30].

4. Anumite tipare sintactice, puternic marcate emfatic, se regăsesc atât în notele lui Radu, cât și în cele ale logofătului: ele debutează cu un predicat antepus subiectului; în cadrul predicatului, verbul auxiliar este postpus; subiectul este exprimat mereu prin pronumele personal „eu: „Scris-am eu (+ numele)”, „Scris-am eu până la tine”. Prin organizarea și finalitatea lor, enunțurile ilustrează stilul epistolar; contextul în care sunt păstrate arată felul în care elementele stilistice de bază erau transmise în procesul educațional[31].

Tiparul de formular al însemnărilor nu exclude originalitatea acestora. Ele rămân un loc de comunicare a experiențelor personale: cu o grafie destul de ezitantă, Radu își anunță familia că a început să scrie, îi cere o *Psaltire* mamei și chiar îi arată progresele sale tatălui: „Scris-a*m* eu, Radu, până la tine, tată, să vezi cu*m* scriu eu, Radu, să v[e]zi” (f. 60^{r}). Dacă marginile de codice sunt, de obicei, un spațiu unde posesorii consemnează evenimente familiale precum căsătoriile sau nașterea pruncilor, manuscrisul de față, așa cum arată notele discutate aici, devine suportul corespondenței intrafamiliale și circulă între învățăcelul trimis la oraș și familia îndepărtată.

[29] „Trei ani am luat pre Toader ca să mă slujască și să-l învăț carte și să-l îmbrac. Maxim, tată lui Toader, paroc la Podraga” *apud* O. Urs, *op. cit.*, p. 260.
[30] *Apud* P.P. Panaitescu, *Catalogul*, *op. cit.*, vol. II, p. 381. Însemnarea, notată pe un *Apostol* din secolul al XVI-lea, se află în prezent ms. sl. 534 din Biblioteca Academiei Române din București (f. 29). Recent, a fost republicată, cu mici modificări, în I. Caproșu, E. Chiaburu (ed.), *op cit.*, vol. I, p. 231.
[31] Pentru stilurile limbii române vechi, vezi Gh. Chivu, *Limba română de la primele texte până la sfârșitul secolului al XVIII-lea*, București, Univers Enciclopedic, 2000. Pentru genul epistolar și pentru particularitățile sale în româna veche, vezi D. Irimia, *Introducere în stilistică*, Iași, Polirom, 1999, p. 159-162 și, mai ales *Documente și însemnări românești din secolul al XVI-lea*, text stabilit și indice de Gh. Chivu, M. Georgescu, M. Ioniță, Al. Mareș, A. Roman-Moraru, introducere de Al. Mareș, București, Editura Academiei RSR, 1979, p. 36-43; A. Vasilescu, *De la politeţea epistolară la politeţea conversaţională în româna veche*, „Studii și cercetări lingvistice”, 67, 2016, p. 151-167; G.-I. Morcov, I. Milică, *Scrisul epistolar românesc: o perspectivă cultural-retorică*, „Diacronia”, 4, 2016, p. 1-15.

BDD-V5250 © 2020 Editura Istros a Muzeului Brăilei „Carol I”
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.31 (2026-11-21 12:42:06 UTC)

Practica de a redacta misive pe marginea manuscriselor pare bine înrădăcinată în istoria scrisului românesc. Manuscrisele păstrate în bibliotecile românești conservă numeroase însemnări care par a avea acest rol. Dat fiind faptul că respectivele codice nu conservă, precum manuscrisul discutat aici, și răspunsurile destinatarilor, este posibil ca unele astfel de însemnări să fi fost simple exerciții de stil epistolar[32] sau ciorne[33].

Pe de altă parte, mai puțin numeroase sunt marginaliile în care mărturisirile învățăceilor despre inabilitatea lor de a scrie se alătură unor formule epistolare incipiente. Iată o astfel de notă, realizată în mediu monahal și aflată pe pagina de gardă a unui *Minei* pe luna ianuarie tipărit la 1698: „Cercai condeiul, să vedem cum să scrie. Dar condeiul tot ar scrie. Dar mâna nu prea umblă bine, c[…] este tot nedată bine, până se mai dedă. Cinstit al mieu ca și un frate du[…] te mine multă și fericită sănătate îți poftesc de la milostivul Dumnezeu, ca să te păzască întru mulți ani fericiți, eu Lazăr copilul, Climentu monahul, eu Matei copilul”[34].

În sfârșit, chiar și notele diaconului învățător și ale donatorului psaltirii sunt construite în jurul unui tipar evident: ambele au rolul de a consemna

[32] Așa cum consideră P. P. Panaitescu în ceea ce privește ms. sl. 24 și 273 din Biblioteca Academiei Române din București; vezi P. P. Panaitescu, *Manuscrisele*, *op. cit.*, vol. I, p. 38, 368. „Concepte de scrisori” se află, conform descrierii lui G. Ștrempel, pe o filă a ms. 3456 (G. Ștrempel, *Catalogul manuscriselor românești*, vol. III, București, Editura Științifică și Enciclopedică, 1987, p. 131), pe o filă a ms. 3486 (*ibidem*, p. 145), pe două file liminare ale ms. 5529 (idem, *Catalogul*, *op. cit.*, IV, p. 331).

[33] Marginile manuscriselor slavone din arhivele românești, între care unele sunt chiar *Psaltiri*, sunt adesea folosite ca suport pentru corespondență în română sau în alte limbi. Pentru astfel de însemnări notate în codice din Biblioteca Academiei Române din București, dintre care le reproducem aici doar pe cele în română, vezi ms. sl. 23 („Să știi acesta răvaș al meu, multă săn<ătate>”, „Scris-am eu până la Radul”; „Scris-am eu, Ursu, până la t<ine>”, „Scris-am eu, Radul, până la mu…”; P. P. Panaitescu, *Manuscrisele*, *op. cit.*, vol. I, p. 37), ms. sl. 73 (*ibidem*, p. 91), ms. sl. 273 („Scris-am eu, logofătul Radul, până la tine logofăt”, „Cinstitului și preasfințitului nostru chirio chir Paisie, arhimandritul sfintei și dumnezeiește lavrei Bistrița” *ibidem*, p. 368), ms. sl. 298 (*ibidem*, p. 400), ms. sl. 437 (vezi idem, *Catalogul*, *op. cit.*, vol. II, p. 258), ms. sl. 497 („Sănătate dumitale, frate popo Gavrilă”, *ibidem*, p. 330), ms. sl. 501 („Smerenie i metanie molitvei tale, frate popo Aldea. Alta pohtescu pre molitva ta, ca pre un cinstit frate, să trimiți mir. **ꙗз**, pop Zmedul”, *ibidem*, p. 336), ms. sl. 502 („Scris-a<m> eu, Grama, **wтьца** Todorița, preiubite, bun frate”, *ibidem*, p. 338), ms. sl. 505 („Cinstit sfinția ta, părinte egumene, să fii dumnata sănătos; alta po<ftesc>”, „Cinstit dum<neata> Ștefan… să fii d<umneata> s<ănă>tos, ace<as>ta scriu”, *ibidem*, p. 342-343). Iată și o scrisoare marginală păstrată pe un codice slavon de la Mănăstirea Dragomirna: „Cinstite și preiubit al meu badi mai mari, Calistri, și de poftesc pe dumnata să nu bănuiești pentru că n-am șezut pe cum ne-u fost voroava, că de me-<a>r hi dat mâna bucuros a hi șezut, de nu mi s-a hi întâmplat să mă războlescu, foarte bucuros a hi șezut”; *apud* I. Iufu, V. Brătulescu, *op. cit.*, p. 183. Pentru manuscrisele românești din Biblioteca Academiei Române, ca suport pentru corespondență, vezi ms. 4642 („Cinstite părinte protopoape de la Câmpeni, domnul Hristos să te ții cu bună sănătate”, *apud* G. Ștrempel, *Catalogul*, *op. cit.*, vol. IV, p. 76); ms. 4402, cuprinzând scrisoarea psaltului Ioan Georgescu adresată la 12 iulie 1847 probabil lui Iosif Naniescu, în care îi cere împrumut o carte (idem, *Catalogul*, *op. cit.*, vol. III, p. 441). Vezi, de asemenea, însemnările din 1785, respectiv 1793, notate în marginea unor texte liturgice și consemnate în I. Caproșu, E. Chiaburu (ed.), *op. cit.*, vol. II, p. 403, 527. Pentru tipărituri vechi românești cu scrisori marginale, vezi O. Urs, *op. cit.*, p. 102, 401, 515.

[34] *Ibidem*, p. 166.

BDD-V5250 © 2020 Editura Istros a Muzeului Brăilei „Carol I”
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.31 (2026-11-21 12:42:06 UTC)

anumite evenimente, de unde formula „să să știe”, în jurul căreia se organizează elementele de conținut specifice acestor note[35].

5. Notele cu privire la educația tânărului Radu nu par a fi fost consemnate întâmplător pe o *Psaltire*. Două însemnări fac trimitere la acest tip de scriere: într-una, Radu îi cere mamei o *Psaltire*, într-a doua, o altă mână consemnează că i-a trimis o *Psaltire* lui Dumitru, adică diaconului. Înțelegem că familia lui Radu i-a trimis profesorului căruia își încredințase copilul o psaltire, așa cum învățăcelul însuși le ceruse, după ce le arătase progresele sale. Foarte probabil, aceasta îi era de folos lui Radu pentru studiile sale, cum probabil fusese și *Psaltirea* slavonă devenită în prezent ms. sl. NBKM 1355.

Există numeroase informații despre memorizarea psalmilor ca parte a procesului de învățare a slujbelor liturgice, dar și ca exercițiu școlar.[36] Însemnările de față reprezintă însă un tip de mărturie mai puțin studiat, care trebuie avut în vedere și corelat cu note similare privind utilizarea *Psaltirilor* în procesul pedagogic. Astfel, pe o psaltire slavonă manuscrisă din secolul al XVII-lea este notată următoarea însemnare în limba română: „Această sfântă carte ce se chiiamă *Psaltire* iaste a sfintei Mânăstiri Bistriței, luată din visterie și mi-au dat-o mie de pomană, să învăț pe dânsa” (ms. sl. 342, f. 387)[37]; pe un exemplar al *Psaltirii* tipărite la Iași în 1743 stă scris: „Și am învățat eu, Văseiu”[38]. Câteva note par a fi scrise de profesori, cum este însemnarea următoare, aflată pe un exemplar al *Psaltirii* de la Movilău din 1796: „Nevoiași-ti, învățătoriule, de învață până a nu te însura, că învățătura la un tânăr iasti un lucru neprețuit”.[39]

---

[35] Pentru utilizarea acestei formule stereotipe în documentele originale românești din secolul al XVI-lea, mai cu seamă în cele care conțin structuri incipiente caracteristice stilului juridico-administrativ, vezi E. Timotin, *Pasivul românesc în epoca veche. Aplicație asupra textelor originale din secolul al XVI-lea*, „Studii și cercetări lingvistice” 51, 2000, p. 227-228.

[36] Vezi, de exemplu, G. H. Brown, *The Psalms as the Foundation of Anglo- Saxon Learning* în N. Van Deusen (ed.), *The Place of the Psalms in the Intellectual Culture of the Middle Ages*, Albany: State University of New York Press, 1999, p. 1-23; D. L. Sheffler, *Schools and Schooling in Late Medieval Germany*, Regensburg, 1250-1500, Leiden-Boston, Brill, 2008 (Education and Society in the Middle Ages and Renaissance, 33), p. 98-99, 143; G. R. Parpulov, *Psalters and individual piety in Byzantium,* în P. Magdalino, R. Nelson (ed.), *The Old Testament in Byzantiyum*, Washington D.C., Dumbarton Oaks Research Library and Collection, 2010, p. 77-105. În conformitate cu *Nomocanoanele* slavone, episcopii trebuie să știe integral *Psaltirea*: въсѣкоо ѱалтиꙑь извстьвѣти, да ѿ сего и вѣ съ нимь причьть сице повчаєть подражавати „episcopul trebuie să învețe *Psaltirea* pe de rost, astfel încât tot clerul să poată urma exemplul lui”; text preluat din cel mai vechi *Nomocanon* păstrat în arhivele bulgare, Ms. slav. 1160, f. 143v, Biblioteca Sfântului Sinod al Patriarhiei Bulgare. Pentru ediția textului, vezi А. Кръстев, Цв. Янакиева, *Архивски номоканон. Български ръкопис от XIV в.* Шумен, УИ, 2007. Anumite *Psaltiri* slavo-române din secolul al XVI-lea erau, la rândul lor, folosite în procesul educațional, deși utilizarea lor presupunea cunoștințe avansate de română și slavonă; vezi I. Gheție, *Cu privire la textele slavo-române cu traducere interlineară din secolele al XVI-lea și al XVII-lea*, „Limba română” 17, 1968, p. 75-78.

[37] Vezi P. P. Panaitescu, *Catalogul*, *op. cit.*, vol. II, p. 119.

[38] O. Urs, *op. cit.*, p. 255.

[39] *Ibidem*, p. 466.

BDD-V5250 © 2020 Editura Istros a Muzeului Brăilei „Carol I”
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.31 (2026-11-21 12:42:06 UTC)

În concluzie, notele românești de pe ms. sl. BNKM 1335 sunt o sursă importantă pentru istoria educației în limba română și pentru istoria scrisului românesc. Ele dezvăluie modul în care învățăcei din Țara Românească deprindeau scrisul și cititul în a doua jumătate a secolului al XVII-lea. Astfel de însemnări, care dezvăluie primii pași ai elevilor dornici să se instruiască, nu sunt frecvente în repertoriile de marginalii românești, dar este posibil ca ele să nu fi fost consemnate de autorii cataloagelor, din cauza caracterului lor redundant.

Adnotările, de dimensiuni diferite, deși circumstanțiale, nu sunt spontane, ci se scriu în virtutea unui formular care, pe de o parte, este cunoscut și utilizat de cei deprinși cu arta scrierii și, pe de altă parte, este predat tinerilor de către dascălul lor. În cazul de față, ele arată că învățarea literelor se asocia cu deprinderea stilului epistolar. Tensiunea dintre caracterul repetitiv al notelor școlarilor și grafia lor ezitantă ar putea deveni un instrument prețios pentru a aprecia modalitatea de transmitere a normelor grafice locale.

Marginaliile românești dezvăluie un rol mai puțin obișnuit al manuscriselor ca suport pentru corespondența intrafamilială și aduc informații noi despre rolul *Psaltirii* în procesul educațional. În sfârșit, codicele, o *Psaltire* slavonă însoțită de note slavo-române, reprezintă o mărturie suplimentară despre transmiterea îndelungată a miscelaneelor bilingve în comunitățile româno-bulgare.

*

PUPILS AND TEACHERS. ROMANIAN *MARGINALIA* IN A SLAVONIC MANUSCRIPT FROM THE "CYRIL AND METHODIUS" BULGARIAN NATIONAL LIBRARY, SOFIA

The present paper focuses on several yet unknown Romanian annotations written on a Slavonic *Psalter* in 1679-1680 (Sl. ms. 1335, "Cyril and Methodius" National Library, Sofia). The notes describe how a young pupil begins to write under the direct guidance of his teachers, and represent a precious document for the history of Romanian education.

Keywords: marginal notes, education, manuscript, *Psalter*.

BDD-V5250 © 2020 Editura Istros a Muzeului Brăilei „Carol I"
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.31 (2026-11-21 12:42:06 UTC)